

Βιβλιοκριτική

ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΕΡΓΟ ΕΝΟΣ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΝΑ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΒΙΒΛΙΟ

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ίώσηπος Μοισιόδαξ».

Οι συντεταγμένες της δαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα 1985, σελίδες 396.

Το τελευταίο αυτό έργο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, πέραν από τις πολύ εύστοχες, επιμέρους αλλά και συνολικές, προσεγγίσεις του θέματός του, που είναι η σκέψη και το έργο ενός από τους σημαντικότερους εκπροσώπους, «μιάς ξεχωριστής μορφής της ελληνικής και γενικότερα της δαλκανικής παιδείας στον αιώνα των φώτων», του Ίωσηπου Μοισιόδακα, προσφέρει μια ιδιαίτερης σημασίας συμβολή στην όλη νεοελληνική ιστορική σκέψη: επανατοποθετεί, σε σωστές βάσεις, το όλο θέμα της σχέσης βιογραφίας και κοινωνικής έρευνας, μελέτης του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου, μέσα σε μια γενικότερη διαλεκτική θεώρηση και σύνθεση ατομικού και γενικού, μερικού και καθολικού.

Εστιάζει την προσοχή της ερευνητικής του εργασίας, αλλά και τον αναγνώστη του, σε κεντρικά σημεία της σκέψης του Ιω. Μοισιόδακα, την οποία εντάσσει στην όλη προβληματική του καιρού του. Υπογραμμίζω ιδιαίτερα το στοιχείο αυτό για να εξάρω την ειδοποιό διαφορά μεταξύ του έργου αυτού του Πασχάλη Κιτρομηλίδη και ορισμένων άλλων, παρομοίων εκ πρώτης όψεως, μονογραφιών, στις οποίες επικεντρώνεται η προσοχή στο άτομο και παραγνωρίζεται, ή στην καλύτερη περίπτωση, δε μελετάται επαρκώς ο πνευματικός και κοινωνικός περίγυρος. Ερευνάται δηλαδή η μονάδα και όχι το σύνολο, το δέντρο και όχι το δάσος. Ενώ το ζητούμενο, ιδίως όταν κάνουμε Ιστορία των Ιδεών, δεν είναι οι αιχμές αλλά οι μέσοι όροι, που μας δίνουν σωστότερα την εικόνα της εποχής.

Πρέπει, γράφει σ' ένα έργο του ο Κ. Θ. Δημαράς, να «τείνουμε περισσότερο προς τους μέσους όρους, που μας προσεγγίζουν σ' έναν ιδεατό κανόνα, παρά προς τις αιχμές που μας απομακρύνουν απ' αυτόν». Και ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης συνδυάζει αρμονικά τις αιχμές—στην προκειμένη περίπτωση τη σκέψη και το έργο του

Ιω. Μοισιόδακα— με τους μέσους όρους, που είναι η δυναμική της εξέλιξης της ανάπτυξης της ελληνικής σκέψης κατά την αμέσως προεπαναστατική περίοδο, οι δρόμοι που ακολούθησε η νεοελληνική σκέψη σ' όλη αυτή την περίοδο, οι επιδράσεις που δέχτηκε και οι επιρροές που άσκησε. Πομπός-δέκτης-πομπός.

Την αντίληψη αυτή, τον τρόπο αυτόν σκέψης, ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης δεν τον υιοθετεί μόνον στο τελευταίο του αυτό έργο. Μιλώντας με θέμα «Πολιτικός ουμανισμός και διαφωτισμός», στο Α' Πανελλήνιο συνέδριο φιλοσοφίας, έλεγε: «Αγνοώντας τον ιδεολογικό περίγυρο και τους μέσους όρους που συνιστούν το πνευματικό υπόστρωμα και την περιεχούσα ατμόσφαιρα της πολιτικής θεωρίας, η εστίαση της έρευνας στην ανατομία του έργου των κορυφαίων στοχαστών παρέμεινε δέσμια της παλαιάς μεθόδου της ηρωικής βιογραφίας κατά το πρότυπο του Πλουτάρχου και αγνόησε συστηματικά το θέμα της ιδεολογικής λειτουργίας των κειμένων μέσα στα κοινωνικοπολιτισμικά τους πλαίσια». Στον «Ίώσηπο Μοισιόδακα» επανέρχεται για να δώσει μεγαλύτερη έμφαση στην τοποθέτησή του αυτή. Στην εισαγωγή που φέρει τον τίτλο: «Βιογραφία και κοινωνικές επιστήμες» (σ. 15-29), υπογραμμίζει το ρόλο «της βιογραφίας ως μεθόδου κοινωνικής ανάλυσης... που αποδίδει να μελετήσει το συγκεκριμένο πρόσωπο στο πλαίσιο του χώρου και του καιρού του» για να τονίσει, αμέσως μετά: «Η χρησιμότητα της βιογραφίας για τον ιστορικό έγκειται στο γεγονός ότι συμπυκνώνει το καθολικό στο συγκεκριμένο. Η ατομική περίπτωση και η εξιστόρηση της εμπειρίας του συγκεκριμένου προσώπου μπορούν να αποτελέσουν την εικονογράφηση μιας ολόκληρης εποχής. Για το λόγο αυτό στη σύνθεση της βιογραφίας επιδίδεται η άσκηση ιστορικής κρίσης και η εφαρμογή κριτηρίων επιλογής ώστε να διακρίνεται και να αναδεικνύεται το ιστορικά σημαντικό. Η γνωριμία της ατομικής περίπτωσης θα είναι αποτελεσματικότερη αν γίνει αντιληπτή η διαπλοκή της ιδιαιτερότητας με την κανονικότητα. Με τον τρόπο αυτό η βιογραφία γίνεται πρίσμα της ιστορίας».

Εδώ επίσης, στην εισαγωγή του έργου, ο Π.Κ., εφαρμόζοντας το διαλεκτικό σχήμα «θέση, αντίθεση, σύνθεση», μας δίνει τη δυναμική της αντιπαράθεσης της ιδέας της κοινωνικής επιστήμης, ως συνολικής θεώρησης της κοινωνίας, με τη βιογραφική αντίληψη του ιστορικού γίγνε-

σθαι. «Σε όλο τον δέκατο ένατο αιώνα», γράφει «η μελέτη της προσωπικότητας και των πράξεων των ξεχωριστών ατόμων αποτέλεσε θεμελιώδη μέθοδο της ιστοριογραφίας». Πολύ αργότερα, «την εποχή του Μεσοπολέμου, το τελευταίο σχυρό της ανθρωποκεντρικής προσέγγισης, η ιστορία, ενέδωσε στην πολιορκία των νέων κοινωνικών επιστημών. Η μελέτη του παρελθόντος έπαψε να είναι ιστορία προσωπικοτήτων και εξαιρετικών πράξεων και αρχισε να αναζητά τις κανονικότητες της συλλογικής ύπαρξης. Αντί για τις κορυφώσεις και τις μοναδικότητες η ιστορία ενδιαφέρεται πλέον για τους ρυθμούς της μακράς διάρκειας και τους απρόσωπους συντελεστές της αδράνειας και της αλλαγής! Για να έρθουμε σε μια τελευταία εποχή, της σύνθεσης των δυο προηγούμενων αντιλήψεων και μεθόδων εργασίας. Την εποχή κατά την οποία ο βιογράφος δέχεται τις δεσμεύσεις που του επιβάλλει η δεδομένη πραγματικότητα και «έργο της βιογραφίας είναι η πιστή αναδημιουργία αυτής της πραγματικότητας με την ανασύνθεση των ιστορικών στοιχείων». Η ατομική ιστορία αποτελεί «πρίσμα για την κατανόηση της δυναμικής καταστάσεων και φαινομένων με γενικότερη σημασία».

Έτσι λοιπόν κάθε ατομική ιστορία, κάθε ιστορικό γεγονός, έχει τη δική του θέση στην ιστορία, που του την προσδιορίζει και την οριοθετεί ένα ορισμένο και ποτέ το ίδιο χωρόχρονο. Απαιτείται, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η ερμηνεία και αξιολόγηση του κάθε ιστορικού γεγονότος χωριστά και όλων μαζί που συναπαρτίζουν την εικόνα μιας δοσμένης ιστορικής εποχής, μέσα στις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες στις οποίες διαδραματίστηκαν—στην περίπτωση μας τα γεγονότα του πνευματικού δίου— σαν μέρος των μορφών της πνευματικής ζωής, ή ευρύτερα της κοινωνικής συνείδησης που τα ανέδειξαν ή μέσα στα οποία εντάχθηκαν. Ερμηνεύουμε τα γεγονότα, τόσο του πνευματικού όσο και του κοινωνικού δίου, όχι σαν ξεκομμένες, αυθύπαρκτες μονάδες, χωρίς καμιά μεταξύ τους λογική συνοχή και συγγένεια, αλλά σε αναφορά με κάποιες ιδέες που αυτά ενσαρκώνουν και σε στενή συνάφεια με άλλα γεγονότα, μέσα πάντα στο ιστορικό γίγνεσθαι. Από αυτή την άποψη, μια σκέψη, ένας λιγότερο είτε περισσότερο φιλοσοφικός στοχασμός, που συνδέεται με το όνομα ενός ορισμένου λογίου, στοχαστή, φιλόσοφου, μπορούμε να πούμε—χωρίς

να είμαστε πάντα βέβαιοι ότι σ' όλες τις περιπτώσεις αποφεύγουμε τον κίνδυνο της υπερβολής— ότι ανήκει στον ίδιο βαθμό και στην ιστορική εποχή κατά την οποία διατυπώθηκε και λειτούργησε.

Η περίπτωση του Ιω. Μοισιόδακα επιβεβαιώνει απόλυτα τον ισχυρισμό αυτόν, στη διαμόρφωση του οποίου και αυτή η ίδια συνέβαλε. Αλλά και κάτι ακόμη συναφές με τα παραπάνω: Η ιστορική φιλοσοφική έρευνα δείχνει ότι οι ατομικές είτε συλλογικές αντιλήψεις και εκδηλώσεις του πνευματικού δίου μιας δοσμένης ιστορικής εποχής, δεν παρουσιάζονται ποτέ πάνω στο καβαλέτο του ιστορικού σε μια παράταξη μονολόγων βουδών συνομιλητών. Κάτω απ' όλους αυτούς τους 'μονόλογους' και τις 'δουδές αδράνειες' πρέπει ν' αναζητούμε μια βαθύτερη νομοτέλεια, το λογικό ειρμό, την εσωτερική, θα έλεγα, συνάφεια του λόγου, του φιλοσοφικού λόγου, που με την υποδόρια ροή του συνδέει επιμέρους λόγους και στοχασμούς, σε συνεχή κίνηση. Γι' αυτό και ο επιστήμονας ιστορικός, ο ιστορικός των ιδεών, ο φιλόσοφος ιστορικός, δεν καταγράφει, απλά και μόνον τα γεγονότα ή τις σκέψεις εκείνων που βρίσκονται πίσω απ' αυτά, και ούτε περιορίζεται σε αυτά, αλλά προχωράει παραπέρα στην αναζήτηση του λογικού ειρμού, της ιστορικής νομοτέλειας, που διέπουν τα γεγονότα αυτά, της βαθύτερης λογικής υπόστασης όλων αυτών των ιδεών και αντιλήψεων. Η ιστορία είναι επιστήμη στο βαθμό που περνάει από το στάδιο της περιγραφής, στο στάδιο της γνώσης, ή για το ακριβέστερο την ανάγνωση του ιστορικού γεγονότος. Εντοπίζουμε το σημείο αυτό της υπέρβασης στη φάση της 'λογικής' ταξινόμησης του ιστορικού συμβάντος, όταν πια αυτό παύει να παρουσιάζεται βουδό μπροστά στην Ιστορία και ο ιστορικός αρχίζει να αποκτά το ρόλο του ανακριτή του ιστορικού γεγονότος 'υποχρεώνοντάς το να μιλήσει'. Εδώ διακρίνουμε και την ικανότητα του ιστορικού, του φιλόσοφου ιστορικού, να συλλάβει, μέσα πάντα στο ιστορικό γίγνεσθαι, ευρύτερα σύνολα, να εντοπίζει βαθύτερες δομές και λογικές συνέχειες, να σχεδιάσει μεγάλα μωσαϊκά προβάλλοντας ταυτόχρονα τον οργανικό ρόλο, την ιδιαίτερη ατομική συνεισφορά που το κάθε πετράδι προσφέρει στη δημιουργία του συνόλου.

Οι σκέψεις αυτές μας επαναφέρουν στο διβλίο του Π.Κ., από το οποίο στην πραγματικότητα δεν είχαμε φύγει ποτέ και αυτό γιατί αποτέλεσε το έναυσμα για όλες αυτές τις σκέψεις, τον καμβά πάνω στον οποίο τις διαμορφώσαμε. Ας παρακολουθήσουμε λοιπόν και πάλι από κο-

ντά τον ειρμό της σκέψης του Π.Κ., ειρμό συνεχή, που τον διακρίνουμε όχι μόνο στην αναλυτική παρουσίαση του έργου του Ιω. Μοισιόδακα, αλλά και σ' αυτήν την ίδια τη σύνδεση των επιμέρους κεφαλαίων του διβλίου. Σε τούτο οφείλεται και το ότι στον Προλόγο (σ. 9-14), αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογήσει την παράθεση μιας εκτεταμένης Εισαγωγής, στην οποία αναφέρθηκε παραπάνω, δίνοντας εδώ και τους στόχους του έργου του αυτού. Γράφει «Στόχος της προσπάθειάς μου είναι η διατύπωση και ο έλεγχος ορισμένων υποθέσεων σχετικά με το γενικότερο φαινόμενο της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής στη βαλκανική κοινωνία του δέκατου όγδοου αιώνα. Για το σκοπό αυτό η βιογραφία του Μοισιόδακα προσφέρεται ως ιδιαίτερα διαφωτιστικό πρίσμα. Μια ειδικότερη επιδίωξή μου είναι η ένταξη της ανάλυσης της σκέψης του σε ένα περίγραμμα για τη μελέτη του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού, που προσπαθώ να διαμορφώσω επαγωγικά... Για να γίνει ευκρινέστερος ο μεθοδολογικός προσανατολισμός της μελέτης, έκρινα ότι έπρεπε να προτάξω μια γενική εισαγωγή για τη σχέση της βιογραφίας με τις κοινωνικές επιστήμες», γράφει ο Π.Κ., ο οποίος διατυπώνει στη συνέχεια το 'πίστεύω' του στη «συστηματική αντιμετώπιση της βιογραφίας και της βιογραφικής μεθόδου ως αναλυτικού εργαλείου των κοινωνικών επιστημών».

Μετά τον 'πρόλογο' και την 'εισαγωγή', όπου δίνεται η μεθοδολογία που ακολουθείται και, ας μου επιτραπεί εδώ ο όρος, το ιδεολογικό στίγμα του διβλίου, το έργο διαιρείται σε δυο μεγάλα μέρη. Στο πρώτο μέρος (σ. 31-164), που είναι κυρίως βιογραφικό, με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου, ο συγγραφέας επιχειρεί, και το πετυχαίνει, να μας παρουσιάσει, ακολουθώντας σε στενή συνάρτηση δύο παράλληλα επίπεδα, το καθαρά ατομικό και το κοινωνικό, τους κύριους σταθμούς της ζωής του Ιω. Μοισιόδακα (τόπος γέννησης, καταγωγή, σπουδές στην Ελλάδα και κυρίως στην Ευρώπη, πνευματικά ερεθίσματα, στροφή προς τις θετικές επιστήμες και το νεωτερικιστικό φιλοσοφικό πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, διδακτικές και εκδοτικές προσπάθειες, συγκρούσεις με το κοινωνικό 'κατεστημένο' της εποχής) και ταυτόχρονα παρακολουθεί τον δηματισμό της βαλκανικής κοινωνίας, τις αντιθέσεις και τις ζυμώσεις της —κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές— μέσα στις οποίες εντάσσεται, και το κυριότερο, μέσα στις οποίες ερμηνεύεται η όλη ατομική πορεία του Ιω. Μοισιόδακα. Εξηγούνται οι αναζη-

τήσεις του αλλά και οι ψυχικές και πνευματικές του διεργασίες που προσπαθούν να βρουν την κατάλληλη κάθε φορά μορφή και ευκαιρία για να εκδηλωθούν και να καταγραφούν. Ερμηνεύεται η εξέλιξη της σκέψης του σε στενή και εδώ συνάρτηση με το πνευματικό κλίμα και τους προβληματισμούς τόσο της ελληνικής, με τι κάθε λογής αντιξοότητες, όσο και της ευρύτερης ευρωπαϊκής κοινωνίας. Παρακολουθούνται, τέλος, τα στάδια της διαμόρφωσης του 'παιδαγωγού', 'επιστήμονα' και 'φιλόσοφου' Ιω. Μοισιόδακα.

Σε αυτό το τελευταίο, στην εξέλιξη δηλαδή της σκέψης του Ιω. Μοισιόδακα στον παιδαγωγικό, επιστημονικό και φιλοσοφικό τομέα, είναι αφιερωμένο κυρίως το δεύτερο μέρος (σ. 165-234, μαζί με τον επίλογο) του διβλίου.

Πολύ εύστοχα το μέρος αυτό αρχίζει με το κεφάλαιο «Αρχαίοι και νεότεροι» (σ. 167-176), που μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί και το κλειδί για την καλύτερη κατανόηση της επιστημονικής σκέψης του Ιω. Μοισιόδακα (και όχι μόνον αυτού), και η οποία αποτελεί θέμα του αμεσως επόμενου κεφαλαίου (σ. 177-189) του διβλίου. Πρόκειται για τη γνωστή διαμάχη μεταξύ αρχαίων και νεότερων, που, σε προηγούμενους αιώνες είχε συνταράξει τον ευρωπαϊκό πνευματικό χώρο, και στην οποία, στον ελληνικό χώρο, ο Ιω. Μοισιόδαξ έπαιξε σημαντικό, πρωτοποριακό ρόλο, μεταβάλλοντας «τα πολιτισμικά προβλήματα που έθεσε η διαμάχη αυτή σε ζήτημα δημόσιας συζήτησης στην ελληνική παιδεία», ερχόμενος «σε άμεση αντιπαράθεση προς τις πνευματικές συμβατικότητες του κοινωνικού του περιβάλλοντος». Πρόκειται για τη διαμάχη που αποτέλεσε για τους λόγιους του προεπαναστατικού αιώνα κεντρικό σημείο αναφοράς στο μέγα θέμα της σύνδεσης της νεοελληνικής σκέψης με την ευρωπαϊκή, του εκσυγχρονισμού της νεοελληνικής παιδείας και σκέψης, και ιδιαίτερα για τον Ιω. Μοισιόδακα, «τον άξονα γύρω στον οποίο οργανώνει το υλικό της επιστημονικής του πραγματείας».

Απαιτούνται εδώ ορισμένες διευκρινήσεις, τις οποίες ψηλαφούμε και στο διβλίο του Π. Κιτρομηλίδη: Για τον ελληνισμό και ιδιαίτερα για την ελληνική λογιστή της προεπαναστατικής περιόδου, δεν υπήρξε ποτέ θέμα αποδοχής ή μη του Αριστοτέλη και της αριστοτελικής σκέψης, θέμα το οποίο αντιμετώπισε σαν μια πλευρά του ευρύτερου προβλήματος της παράδοσης και της αξιοποίησής της στις νέες συνθήκες και στο φώς των νέων επιστημονικοφιλοσοφικών δεδομένων του 18ου αιώνα, θέμα για τους Ελληνες λο-

γίου, και φυσικά και για τον Ιω. Μοισιόδακα, ήταν –και ήταν οξύ– η παραμονή ή μη στον ‘παραδοσιακό’ Αριστοτέλη, όπως τον ήθελε η σχολαστική ή το πέρασμα στη διώσιμη και πάντα σύγχρονη αριστοτελική σκέψη, ως εργαλείο έρευνας και μελέτης, όπως τον είδε η Αναγέννηση, γεγονός το οποίο έδωσε νέα ώθηση στη φιλοσοφική παιδεία της εποχής. Το θέμα δηλαδή ήταν το αν στη νέα φάση ανάπτυξης της η ελληνική σκέψη θα εξακολουθούσε να διακατέχεται από αρχαιολατρεία ή θα εκσυγχρονιζόταν, αν θα είχε ως άξονα αναφοράς της μια στείρα ή μια γόνιμη παράδοση, στην οποία οι πρωτοπόροι Έλληνες λόγιοι της εποχής έδιναν χαρακτήρα δυναμικό και όχι στατικό. Το μέγα θέμα δηλαδή, που υπάρχει και μέχρι σήμερα, τον τρόπο λειτουργίας της γνωστικής σχέσης παράδοση-ανανέωση.

Ο Ιω. Μοισιόδαξ αντιπαλεύει με σθένος όλους όσους διατείνονται ότι είναι πιστοί οπαδοί της αρχαίας παράδοσης χωρίς καν να τη γνωρίζουν, ενώ ταυτόχρονα ενατιώνονται στον εκσυγχρονισμό της παιδείας. «Την σημερινή Ελλάδα τρέφει και περιποιείται δυο ελαττώματα: κυριεύεται κατά κράτος από την υπόληψιν και από την αμέλειαν της αρχαιότητας», γράφει ο Μοισιόδαξ ο οποίος καταδικάζει, στον ίδιο βαθμό, τόσο την αντίληψη ότι πρέπει να περιοριστούμε στα «όσα ή εφεύρηκα ή εκαλλιέργησαν οι παλαιοί», όσο και «την σπάνιν, ή μάλιστα την ερημίαν των περισσότερων παλαιών συγγραμμάτων» από το χώρο της ελληνικής παιδείας.

Σωστά τονίζει και στο θέμα αυτό ο Π.Κ., ότι «δέν ήταν απλώς η πνευματική αποστέωση και ο ιδεολογικός σκοταδισμός που υπαγόρευαν τη στάση αυτή των οπαδών των αρχαίων και αντιπάλων του εκσυγχρονισμού, αλλά ο φόβος της αποκάλυψης της άγνοιάς τους, η ταραχή για την απώλεια των κεκτημένων προνομίων που τους εξασφάλιζε η μονοπώληση του μορφωτικού λειτουργήματος, και τέλος η ανησυχία για την υπονόμευση των μηχανισμών ιδεολογικού ελέγχου, που θα συνεπαγόταν οποιαδήποτε παρέκλιση από την πειθαναγκαστική αναπαραγωγή της παραδοσιακής αυθεντίας». Σε αντίθεση μ’ αυτούς οι πρωτοπόροι λόγιοι της εποχής, και μεταξύ αυτών και ο Ιω. Μοισιόδαξ, προσπαθούν να αναμορφώσουν την παιδεία και να αφυπνίσουν τα πνεύματα, μέσα από την ευρωπαϊκή παιδεία. Παρακολουθούμε τις προσπάθειες ενός κόσμου, μικρού δεβαίως ακόμη, ν’ αποδεσμεύσει σιγά σιγά τη σκέψη του από τα στενά περιθώρια μιας στείρας παράδοσης και να στραφεί προς την ελεύθερη έρευνα

του κόσμου, την «υγιά φιλοσοφία», όπως αποκαλεί ο Ιω. Μοισιόδαξ τη νεώτερη επιστημονική σκέψη, να ακούσει και να κάνει δίωμα τα κελύσματα του καιρού του, να ενταχθεί στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. «Έχει, έχει χρεία η Ελλάς από την Ευρώπην. Επειδή την σήμερα η μια πλημμυρεί, και η άλλη υστερείται ως και τα αξιολογώτερα φώτα της μαθήσεως», γράφει ο Ιω. Μοισιόδαξ και την έκκλησή του αυτή θα την επαναλάβουν ο Ψαλίδας και γενικά όλοι οι φωτισμένοι δάσκαλοι της εποχής.

Η αντίληψη αυτή, η ένθερμη συνηγορία υπέρ της καλλιέργειας ενός σύγχρονου επιστημονικού φιλοσοφικού πνεύματος, του πνεύματος του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, και της ανάπτυξης της παιδείας πάνω σε νέες βάσεις, αποτελούν τις σταθερές εκείνες που οριοθετούν τη γενικότερη, όπως σημείωσα ήδη, αντίληψη για την επιστήμη και την επιστημονική σκέψη του Ιω. Μοισιόδακα, τον οποίο, πολύ επιγραμματικά, ο Π.Κ. χαρακτηρίζει ως «θιασώτη της επιστημονικής σκέψης του Διαφωτισμού». Για να μας δώσει, αμέσως μετά το ‘στίγμα’ της (επιστημονικής) σκέψης του Ιω. Μοισιόδακα: «Η αναγνώριση της συμβολής των αρχαίων στην πρόοδο του πολιτισμού και της γνώσης σε ορισμένους τομείς, ο ενοστερισμός του καρτεσιανού ορθολογισμού, η αποδοχή της θεωρίας της προόδου ως λογικής της πορείας της ανθρωπότητας και η πίστη στις λαμπρές προοπτικές της επιστήμης αποτελούσαν κοινά σημεία των νεοτεριστών, που μπορούν εύκολα να ανιχνευθούν και στο έργο του Μοισιόδακα. Με αυτή την προδιάθεση προσέγγισε ο Ιώσηπος τα ζητήματα των θετικών επιστημών, που αποτελούσαν το πρωταρχικό θεωρητικό του ενδιαφέρον».

Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η προέλευση των ιδεών του Ιω. Μοισιόδακα, πρέπει να αναζητηθεί στις «τάσεις και τις συζητήσεις στο χώρο της ευρωπαϊκής επιστήμης της εποχής του», στο ρεύμα εκείνο που «καθιέρωσε ως κυρίαρχες μορφές στο χώρο της επιστήμης τον Galileo και τον Newton».

Ο Π.Κ. παρακολουθεί τα διάφορα στάδια συγγραφής του έργου «Θεωρία της Γεωγραφίας», από τον Ιω. Μοισιόδακα, και θεωρεί ότι «το ενδιαφέρον για τις γεωγραφικές ανακαλύψεις και η αξιοποίηση των σχετικών μαρτυριών για την προαγωγή της επιστημονικής έρευνας συνδέει τον Μοισιόδακα με το κλίμα της οξυμένης περιέργειας του δέκατου όγδοου αιώνα», της στροφής από «τη θεωρητική φυσική στην πειραματική φυσική, την φυσική ιστορία και τη χημεία» και ότι

«η πίστη του Μοισιόδακα στην εμπειρική επιστήμη και την παρατήρηση της φύσης μένει ακμαία και αναζητά διεξόδους για να υλοποιηθεί σε συστηματικά εμπειρική έρευνα».

Η προβληματική που δημιουργεί ένα διβλίο το οποίο, με το ‘πρόσχημα’ της διογράφησης ενός λογίου του προεπαναστατικού αιώνα, αγκαλιάζει μια εξαιρετικά μεγάλη θεματική, δε μπορεί να μη σταματήσει ιδιαίτερα στο τελευταίο κεφάλαιο, που αναφέρεται στην «πολιτική σκέψη» του Ιω. Μοισιόδακα.

Ο Π.Κ., ειδικός στα προβλήματα της πολιτικής σκέψης, κάνει εδώ μια θαυμάσια ανατομία στον πολιτικό στοχασμό του Ιω. Μοισιόδακα, αναζητά τις καταβολές της σκέψης του και τους προσανατολισμούς του, που τους εντοπίζει «στην πολιτική προβληματική που αναζητούσε το πρότυπο της ελευθερίας στα μη μοναρχικά πολιτεύματα του ευρωπαϊκού κόσμου», «στην αναζήτηση του καθεστώτος των ελεύθερων θεσμών και της ανοχής», μακριά από το «περιοριστικό περιβάλλον οποιουδήποτε αυταρχισμού, έστω και ‘πεφωτισμένου’ και προσθέτει ότι «ο Μοισιόδαξ συνδέθηκε οργανικά με την πολιτειακή προβληματική που συντήρησε στη νεότερη Ευρώπη την ιδεολογική κληρονομιά του πολιτικού ουμανισμού της Αναγέννησης και καλλιέργησε τις θεωρητικές προϋποθέσεις του ριζοσπαστισμού της Γαλλικής Επανάστασης». Για να καταλήξει με μια ενδιαφέρουσα αντίληψη όσον αφορά τη θέση του Ιω. Μοισιόδακα στην ιστορία της πολιτικής σκέψης της νοτιοανατολικής Ευρώπης: «Ο Μοισιόδαξ» γράφει ο Π.Κ., «μπορεί να συγκαταλεχθεί ανάμεσα στους γνήσιους συνεχιστές του κοσμοπολίτικου ανθρωπισμού του πρώιμου Διαφωτισμού στη σκέψη της νοτιοανατολικής Ευρώπης», μπορεί να θεωρηθεί σύνδεσμος «μεταξύ της ευρωπαϊκής αντιμοναρχικής πολιτειακής παράδοσης και του νεοελληνικού ριζοσπαστισμού».

Συνοψίζοντας (όχι ολοκληρώνοντας) τις αρκετά εκτεταμένες αυτές αναφορές και σκέψεις στο τελευταίο αυτό διβλίο του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, σημειώνω δυο βασικά, κατά τη γνώμη μου, στοιχεία. Ο συγγραφέας:

α. επανατοποθετεί πάνω σε σωστές βάσεις το μέγα θέμα της προσωπικότητας στην ιστορία ανοίγοντας, θα έλεγα, διαύλους για νέους προβληματισμούς πάνω σε θέματα που οι νεώτεροι ιστορικοί, ανάλογα με την ιδεολογικοπολιτική τοποθέτηση του καθενός θεώρησαν ότι είχαν πια κλείσει. Αντίληψη, που όπως

παρατηρεί ο Π.Κ., εκφράζει τη διάζευξη θεωρίας και έρευνας με αποτέλεσμα τη «στεριότητα της νεφελώδους γενικολογίας στο θεωρητικό επίπεδο με χαρακτηριστική εκδήλωση την εξάντληση της αναζήτησης σε ορολογικά πυροτεχνήματα και λεκτικούς ακροβατισμούς, που απλώς συγκαλύπτουν την αποστέωση στην ουσία του θεωρητικού προβληματισμού».

6. τοποθετεί τον Ιω. Μοισιόδακα, και αξιολογεί το έργο του, μέσα σ' ένα συγκεκριμένο χωρόχρονο που προσδιορίζεται από δυο βασικές για τη νεοελληνική ιστορία συντεταγμένες, που δεν έχουν ακόμη πλήρως και σε βάθος μελετηθεί: τον δαλκανικό χώρο (με τις ευρωπαϊκές του διασυνδέσεις και επεκτάσεις) και τον 18ο αιώνα, ως σημείο αναφοράς στη διαμόρφωση της νεώτερης ελληνικής συνείδησης.

Γιάννης Καράς, δ.φ.

Andre GORZ «Αντίο Προλεταριάτο», εισαγωγή Η. Κατσούλη, Αθήνα, Νέα Σκέψη, 1986, 198 σ.

Επειδή ήδη παρουσιάστηκαν βιβλιοκριτικές αναλύσεις, θα αρκестούμε στην παρουσίαση αυτού του έργου και κυρίως θα προσπαθήσουμε να το τοποθετήσουμε στη χρονική περίοδο της έκδοσής του στην Γαλλία του 1980, θα προσπαθήσουμε δηλαδή να το τοποθετήσουμε ιστορικά. Και αυτό γιατί πιστεύουμε ότι η γνώση των συνθηκών παραγωγής ενός έργου αποτελεί μιά από τις βασικές προϋποθέσεις κατανόησής του, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ένα έργο «αιρετικό» και ριζοσπαστικό όπως το «Αντίο Προλεταριάτο».

Θεωρούμε χρήσιμη αυτήν την τοποθέτηση σε ιστορικά πλαίσια για τον έλληνα αναγνώστη, επειδή δεν έχουν μεταφραστεί, τόσο έργα του ίδιου (εκτός από τους «δρόμους του παραδείσου» το 1986), όσο και σημαντικά έργα άλλων διανοητών όπως των Sartre, Marcuse, Illits, Bell και Touraine της ίδιας περιόδου.

Γιατί οι παραπάνω συγγραφείς της αμφισβήτησης και της ριζοσπαστικής σκέψης, δημιούργησαν από το 1975 ως το 1980 περίπου ένα ιδιαίτερο κλίμα προβληματισμού, που στην χώρα μας δεν μεταφέρθηκε επαρκώς. Ορισμένοι από τους αυτής της Συζήτησης έφθασαν σχετικά τελευταία, αλλά και σχετικά περιορισμένα με την άνοδο του οικολογικού κυρίως κινήματος.

Ο Α.Γ., ήταν, στη δεκαετία του '60, ένας πολυδιαβαζόμενος συγγραφέας τόσο στην Γαλλία, όσο και στην Ισπανία, Γερμανία και Σκανδιναβικές χώρες, προβάλλοντας τον μαρξισμό κατά το γαλλικό πρότυπο. Με τους συγγραφείς που αναφέρθηκαν πάρα πάνω, συνδέονταν όχι μόνο με φιλικές σχέσεις, αλλά και με την προσπάθεια διαμόρφωσης της σύγχρονης φιλοσοφικής πολιτικής σκέψης.

Πολύ συνοπτικά, η εποχή εκείνη χαρακτηρίζεται από μια έντονα κριτική στάση απέναντι στην ορθόδοξη μαρξιστική-λενινιστική σκέψη. Είναι η εποχή της αμφισβήτησης στον χώρο της αριστεράς, που ξεπήδησε μετά την απογοήτευση από την αποτυχία των φοιτητικών και εν μέρει εργατικών εξεγέρσεων στα τέλη της δεκαετίας του '60. Γιατί η φοιτητική εξέγερση και το τμήμα της εργατικής τάξης που την ακολούθησε τότε κυριαρχούνταν από το όραμα μιας κοινωνίας αντι ιεραρχικής και αντιεξουσιαστικής. Έτσι, ο σο-

σιαλισμός θεωρήθηκε εξ ίσου υπεύθυνος με τον καπιταλισμό για την διατήρηση της διάστασης ανάμεσα στον άνθρωπο και την εργασία, τους εσωτερικευμένους καταναγκασμούς ως προς αυτήν (Α. Gorz) και άρα την αλλοτρίωση (Marcuse) και την έλλειψη προσωπικής ελευθερίας που δεν μπορεί να πηγάει παρά μόνο από την ελευθερία (Sartre). Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, άρχισε να προβάλλει η ουτοπία και οι εναλλακτικές προτάσεις. Λίγο αργότερα, ο Α.Γ. υποστηρίζει ενεργά το γαλλικό οικολογικό κίνημα.

Άλλα έργα του είναι «ο Προδότης» 1958, «η ηθική της Ιστορίας» 1959, «η εργατική στρατηγική και ο νεοκαπιταλισμός» 1964, «ο δύσκολος σοσιαλισμός» 1967 κ.ά.

Στο δεύτερο μέρος αυτής της παρουσίασης προτιμούμε να παραθέσουμε τις επεξηγήσεις του ίδιου του Α.Γ. σε μια συνέντευξη που έδωσε στους Michel Contat και Francois George (συνδικαλιστικά στελέχη) και που δημοσιεύθηκε στην MONDE (Ιαν. 1981). Κι αυτό γιατί νομίζουμε, ότι εύκολα μπορεί κανείς να παρερμηνεύσει αν όχι να παρεξηγήσει τις καινούργιες έννοιες που προτείνει ο Α.Γ. και που αποτελούν οπωσδήποτε πρόκληση. Έτσι θα παραθέσουμε αποσπάσματα από τη μεγάλη αυτή συνέντευξη, (που για πρακτικούς λόγους δεν μπορεί να αναδημοσιευθεί ολόκληρη), που εξηγούν 1) τα αίτια που τον οδήγησαν στην απόρριψη του ηγετικού ρόλου της εργατικής τάξης, 2) στην επεξήγηση της έννοιας της μη-τάξης και την αντίληψη για την κατάκτηση της εξουσίας και 3) την ενδιαφέρουσα άποψή του για τον τρίτο κόσμο.

ΕΡ. Τι έχει αλλάξει από τότε που υποστηρίζατε (1958) ότι απώτερος στόχος κάθε διανοούμενου είναι η ένταξη του στο Κ.Κ.;

ΑΠ. Εδώ και τριάντα χρόνια τώρα, αναρωτιέμαι γιατί το προλεταριάτο και η κομμουνιστική σκέψη να ασκούν πάνω στους νέους διανοούμενους μια τόσο ενοχοποιητική γοητεία, για να καταλήξω στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για ένα αίσθημα θρησκευτικό. Ο Μαρξισμός με τις κατά καιρούς διαδοχικές μορφές του δεν έπαψε να αποτελεί τον θρησκευτικό φορέα του προλεταριάτου. Διακρίνει κανείς ευκρινέστερα στον νεαρό Μάρξ τον θρησκευτικό χαρακτήρα της πίστης του στο προλεταριάτο. Κι από την στιγμή που αποκαλύπτετε τον θρησκευτικό χαρακτήρα μιας θεωρίας, που διατείνεται μάλιστα ότι στηρίζεται σε δεδομένα επιστημονικά, τότε δεν μπο-

ρείτε κι εσείς να είστε ένας «καλός πιστός»: μοιραία περιέρχεστε στην αμφισβήτηση.

Ως προς το τι άλλαξε;

Τα πάντα άλλαξαν: η δομή, η οικονομία της κοινωνίας, της εργατικής τάξης, των μέσων παραγωγής, αλλά κι αυτού του ίδιου του μέλλοντος. Και για αυτό δεν είναι και τόσο περίεργο πως, μια κρίση σαν την τωρινή, αντί να δυναμώσει και να δραστηριοποιήσει το εργατικό κίνημα, το εξασθένησε. Και αν αναζητήσουμε τα στοιχεία, που από μια τέτοια κρίση θα οδηγούμασταν σε μια διαφορετική κοινωνία, αυτά δεν θα τα βρίσκαμε στο οργανωμένο εργατικό κίνημα, με τα κόμματά του και τα συνδικάτα του, χωρίς αυτό φυσικά να σημαίνει ότι θα ήταν δυνατό να γίνει στιδιάποτε χωρίς αυτά. Αλλά και δεν αποτελούν τον προνομίο του εκείνο χώρο, όπου θα εκπονούσαν μια σκέψη, μια πρακτική και αξίες μετα-καπιταλιστικές.

ΕΡ. Αφήνετε να εννοηθεί πως τα «πέρα από τον σοσιαλισμό» δεν πρόκειται να πραγματοποιηθούν από το κλασικό-εργατικό κίνημα, αλλά από εκείνους που αποκαλείτε «μη-τάξη» των «μη εργατών». Μα, πιστεύετε στα σοβαρά πως αυτοί οι περιθωριακοί τύποι θα μπορέσουν να πάρουν την εξουσία;

ΑΠ. Μα δεν πρόκειται ούτε για περιθωριακούς ούτε υπάρχει θέμα κατάληψης εξουσίας. Αποκαλώ «μη-τάξη» των «μη-εργατών» όχι τους απόβλητους της παραγωγής, αλλά όλους όσους, δεν μπορούν άλλο πιά, να ταυτίζονται με την μισθωτή εργασία και που απαιτούν όχι μια καλλίτερη «δουλειά» όσο καλοπληρωμένη και αν είναι αυτή αλλά μια ζωή όπου η αυτόβουλη δραστηριότητα τους, τους οδηγεί στην αυτόβουλη εργασία, με σκοπό την ικανοποίηση των ανθρώπινων, άρα, κοινωνικών αναγκών τους. Και αυτές είναι απαιτήσεις ρεαλιστικές.

Όσο για την κατάληψη της εξουσίας: Το να ζητά κανείς από την εργατική τάξη να ιδιοποιηθεί και να αυτοδιαχειρίζεται τα μέσα παραγωγής, όπως είναι αυτά σήμερα, ισοδυναμεί με το να ζητά από αυτήν να ιδιοποιηθεί και να αυτοδιαχειρίζεται τις ίδιες τις αλυσίδες της. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, ούτε συμπτωματικό πως η εξουσία στην παραγωγή έχει την ίδια άκαμπτη δομή και στις Ανατολικές χώρες όπως

και σε μας, ότι οι εξουσιάζοντες εκεί έχουν την ίδια νοοτροπία με τους δικούς μας εδώ και συναντούν τις ίδιες αντιδράσεις από τους εργαζόμενους.

Το μεταβιομηχανικό νέο προλεταριάτο, δεν είναι προφανώς σε θέση να καταλάβει την εξουσία πράγμα που ισχύει και γι' αυτή την ίδια την παραδοσιακή εργατική τάξη. Καμία στρατηγική, καμία τακτική κατάληψης εξουσίας δεν προβάλλει αντίσταση στην τωρινή καταπιεστική και αντεπαναστατική ικανότητα των σύγχρονων μηχανισμών του κράτους. Και γι' αυτό κατά την γνώμη μου, δεν είναι δυνατό να αλωθεί η εξουσία στο επίπεδο του Κράτους. Η μόνη δυνατότητα που υπάρχει, είναι να τεθεί πριν απ' όλα, η εξουσία του κράτους εκτός κυκλώματος, δημιουργώντας του όλο και περισσότερα κενά μη-εξουσίας και στα οποία δεν θα του είναι δυνατόν να διεισδύσει.

ΕΡ. Και πιστεύετε πως το κράτος θα ανεχθεί την ύπαρξη τέτοιων κενών μη-εξουσίας;

ΑΠ. Μα το ζήτημα δεν είναι να γνωρίζει κανείς αν θα τα ανεχθεί ή όχι, αλλά αν θα είναι σε θέση να κάνει κάτι εναντίον τους. Νομίζω πως το «όπλο» αν θα μπορούσε κανείς να το ονομάσει έτσι, της καθολικής ανυποταγής στην κατεστημένη εξουσία θα προσλάβει εξαιρετική σημασία, μπροστά σε μια εκτεινόμενη βαρβαρότητα.

ΕΡ. Παρ' όλο που στο ζήτημα της ελευθερίας παραμένετε σαρκωτικός, εσείς καταπιάνεστε με τα προβλήματα της επανάστασης στις βιομηχανικές κοινωνίες, αντίθετα από τον Σάργκ, που προς το 1960 εναπόθεσε όλες τις επαναστατικές του ελπίδες στον Τρίτο Κόσμο.

ΑΠ. Δεν υπήρξα ποτέ οπαδός αυτών των απόψεων περί Τρίτου Κόσμου. Και δεν κατάλαβα ποτέ μου, πως θα ήταν δυνατόν, επαναστάσεις στον τρίτο κόσμο να ανατρέψουν τον καπιταλισμό, προκαλώντας επαναστάσεις στις μητροπόλεις. Και αφού κανείς δεν θα έκανε την επανάσταση για μας, άρχισα να αναρωτιέμαι το 1960, γιατί θα ήθελαν άλλοι να την κάνουν στις βιομηχανικές χώρες;

ΕΡ. Υπαινιχθήκατε τον τρίτο κόσμο που δεν μετέχει καθόλου στις προοπτικές για «λιγότερη εργασία και περισσότερη καλοπέραση» τις οποίες προ-

τείνετε για τις βιομηχανικές χώρες. Δεν νομίζετε πως κάτι τέτοιες προοπτικές θα σας εξέθεταν στην κατηγορία του εγωϊστή;

ΑΠ. Η ιδέα πως πρέπει να εργαζόμαστε περισσότερο για να συμβάλλουμε στην ανάπτυξη του τρίτου κόσμου είναι λαθεμένη. Όπως έχει αποδείξει ο Πωλ Μπαράν, ο τρίτος κόσμος δεν είναι φτωχός λόγω ελλείψεως πλουτοπαραγωγικών πηγών, αλλά γιατί το οικονομικό του πλεόνασμα, όταν δεν κατάσχεται από τις πολυεθνικές εταιρείες, διασπαθίζεται με τις αγορές όπλων και με τις δαπάνες για πολυτέλειες χλιδής των δυτικοποιημένων «ελίτ» τους, που οι κυβερνήσεις μας και οι πολυεθνικές μας διατηρούν στην εξουσία. Εκείνο που θα μπορούσαμε να κάνουμε καλλίτερα για τον τρίτο κόσμο θα ήταν να τον βοηθήσουμε ιδεολογικά, πολιτικά και τεχνικά για να δημιουργήσει την οικονομία μιας μορφής εκβιομηχάνισης που εμείς ήδη ξεπερνάμε. Βλέποντας εξ άλλου ορισμένα πράγματα που γίνονται στην Ινδία και την Περού, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς πως, ο τρίτος κόσμος μη έχοντας ακόμη εκβιομηχανισθεί θα είχε την ευκαιρία να περάσει πιο γρήγορα από μας σε μια κοινωνία βιομηχανική και μετακαπιταλιστική. Και είναι λυπηρό, που τα δυτικά έθνη, υπερπεριλαμβανόμενης και αυτής της «αριστεράς» τους, δεν έχουν να προσφέρουν τίποτε σε λαούς, που αρκούνται την ανάπτυξη που τους προσφέρουν οι διάφορες «Ζήμενς» και «Φραματόμ».

Μετά την ανάγνωση του βιβλίου, φαίνεται καθαρά ότι ο Α.Γ., παρ' όλο που δηλώνει αλλά και πράγματι ανήκει στους διανοούμενους της αμφισβήτησης, δεν κατορθώνει να μη παραπτεσει στο ίδιο μεθοδολογικό «παράπτωμα» το οποίο προσάπτει στον Μάρξ. Και ο ίδιος δηλαδή, δεν αντλεί τις υποθέσεις του από εμπειρικά στοιχεία σε ό,τι αφορά την νέα «μη-τάξη» των «μη-εργατών». Στην πραγματικότητα, φαίνεται να τις αντλεί περισσότερο από την ελπίδα του και σ' ένα μεγάλο βαθμό από την απήχηση που είχε σε νέους διανοούμενους και συνδικαλιστές κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 και αυτό συνάγεται από τις σαφείς αναφορές του ως προς την δραστηριοποίηση του πολιτικού πεδίου. Ως προς αυτό ειδικά το σημείο, όπως σωστά επισημαίνει στην εισαγωγή του ο Η. Κατσούλης. Τα στοιχεία που έχουμε από τη συνέχεια του

χρόνου διαψεύδουν τις προβλέψεις του Α.Γ. ως προς την αύξηση και την δυναμική που θα μπορούσε ν' αναπτύξει η «μη-τάξη» των «μη-εργατών», τουναντίον μάλιστα. Αυτό που παρατηρείται είναι η συνεχής αύξηση των νεοεισερχομένων στην αγορά εργασίας, ιδιαίτερα στις μισθωτές σχέσεις εργασίας.

Αλλά και αν η βασική υπόθεση που ο Α.Γ. εκφράζει σαν εναλλακτική πολιτική πρόταση, δεν επαληθεύτηκε στην συνέχεια δεν θα πρέπει να περιοριστούμε αποκλειστικά σ' αυτήν την αρνητική διαπίστωση. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει συνίσταται –μέσα στα πλαίσια της σκέψης που εκπροσωπεί– στην πρόταση συνόλου που εντάσσεται μέσα στην προσπάθεια διερεύνησης των σύγχρονων καταπιεστικών μηχανισμών του κράτους και την «από τα μέσα» διάβρωσή τους.

Μαρία Ζαβού